

## Юрген Мольтманн. In Memoriam

Анатолій ДЕНИСЕНКО  
Східноєвропейський інститут теології, Львів, Україна

ORCID: 0000-0002-7166-9401

Анотація: Без перебільшення можна сказати, що німецький реформатський теолог Юрген Мольтманн є одним із найважливіших християнських теологів другої половини ХХ століття. Його життєвий досвід, ключова книга «Теологія надії» (1967) та екуменічне служіння поширили його вплив не тільки за межі протестантських кіл, але і за межі християнства як такого. Політична теологія, визвольні теології, соціальне Євангеліє, боротьба за справедливість — все це так чи інакше формувалося під впливом теологічних думок Мольтманна. Його концепція «Розп'ятого Бога» залишається однією з головних христологічних тем при вивченні систематичного богослов'я. Сучасні християнські мислителі зобов'язані Мольтманну хоча б тим, що завдяки його потугам теологія вийшла за межі академічних кабінетів, знайшла своє втілення в тих чи інших рухах опору і стала публічною. Юрген Мольтманн прожив довге життя, багато зробив для розвитку християнської теології, залишив по собі багатий спадок у вигляді праць, вчення та учнів. Сьогодні, мабуть, нема жодної сфери зі списку доктрин, в якій би так чи інакше не згадувалося його ім'я.

Ключові слова: надія, есхатологія, хрест, воскресіння, розп'ятий Бог, політична теологія, соціальна справедливість, протестантська теологія.

*«Ми живемо в Адвенті й готуємо шлях для Прийдешнього»  
Юрген Мольтманн<sup>1</sup>*

З доробком видатного<sup>2</sup> протестантського (реформатського, але не догматичного чи деномінаційного, а екуменічного) німецького пастора і теолога, почесного професора систематичного богослов'я Тьубінгенського університету, автора таких

<sup>1</sup> «Wir leben im Advent und bereiten dem Kommenden den Weg.» Jürgen Moltmann, *Weiter Raum. Eine Lebensgeschichte* (Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 2006), 110.

<sup>2</sup> Без перебільшення можна сказати, що Мольтманн є одним із найважливіших християнських (і найважливіший із протестантських) теологів другої половини ХХ століття.

книг, як: «Теологія надії» (1967)<sup>3</sup>, «Розп'ятий Бог» (1974)<sup>4</sup> та «Церква в силі Духа» (1975)<sup>5</sup> Юргена Мольтманна (1926–1924), я познайомився 2005 року, коли навчався на магістратурі в теологічній семінарії в Осієку, Хорватія. Тоді до нас, студентів, з публічними лекціями часто приїздив знаний хорватський (а потім уже й американський) теолог Мірослав Вольф (Miroslav Volf), який народився в тому-таки Осієку. Він викладав у нас якусь дисципліну із систематичної теології протягом кількох тижнів і презентував одну зі своїх нових книг. Свого часу Вольф писав докторську в Тюбінгені під керівництвом Мольтманна і, мабуть, на сьогодні вважається найвідомішим його учнем. Згодом я, консультуючись із професором Вольфом, потім писав свою магістерську з латиноамериканської «теології визволення», на яку вплинув Мольтманн.

А ще влітку 2012 року мені випала можливість попрацювати в бібліотеці Tundale House (центру біблійних досліджень), що в британському Кембриджі. Там, серед численних полиць із книгами, я й зустрівся з англіканським вченим, який спеціалізувався на історичній теології, вивченні Нового Заповіту, христології Нового Заповіту та Євангелії від Івана, Річардом Бокемом (Richard Bauckham, 1946 р. н.), у якого потім взяв цікаве інтерв'ю (яке, на жаль, існує лише російською мовою) на тему «Чому нові книжки про Ісуса все ще актуальні і в наш час?»<sup>6</sup>. В інтерв'ю Бокем сказав, що одним із тих, хто вплинув на його формування як теолога, був саме Юрген Мольтманн. Річард Бокем навіть присвятив книгу (і не одну) своєму натхненникові. У дружній бесіді, яка тоді відбулася під час якоїсь перерви на звичне для британців чаювання, Бокем сказав мені таке:

Я стільки часу провів за вивченням богослов'я Мольтманна і тепер так часто використовую його думки у своїх лекціях, книгах та статтях, що це зробило його, напевно, єдиним і найпотужнішим джерелом, яке вплинуло на моє богослов'я. Колись я цілком свідомо захопився його працями, але все ж таки ніколи не уникав жодної можливості вчитися в інших. У роботах Мольтманна я завжди цінував його метод – як спосіб бути, з одного боку, біблійним у своєму богословському способі мислення, а з іншого – співвідносити своє богослов'я із сучасним контекстом. Варто визнати, що останніми роками вплив Мольтманна в моїх працях відчувається трохи менше. Однак я настільки добре знаю роботи Мольтманна, що припускаю: його богослов'я мало вплинути на мене навіть у тих сферах, про які я й не здогадуюся. Але коло мого читання таке широке, що мені важко дати однозначну відповідь щодо того, хто ще вплинув на мене.

<sup>3</sup> Jürgen Moltmann, *Theologie der Hoffnung. Untersuchungen zur Begründung und zu den Konsequenzen einer christlichen Eschatologie*, (Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 2005) (Erstausgabe 1964).

<sup>4</sup> Jürgen Moltmann, *Der gekreuzigte Gott. Das Kreuz Christi als Grund und Kritik christlicher Theologie* (Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 2002) (Erstausgabe 1972).

<sup>5</sup> Jürgen Moltmann, *Kirche in der Kraft des Geistes. Ein Beitrag zur messianischen Ekklesiologie* (Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 2010) (Erstausgabe 1975).

<sup>6</sup> Анатолий Денисенко, «Почему новые книги об Иисусе все еще актуальны в наше время: десять вопросов к Ричарду Бокему» 118–123, *Страницы. 17.1* (М.: ББИ, 2013), 119.

У 1987 році Бокем написав книгу «Мольтманн: Становлення месіанської теології» («Moltmann: Messianic Theology in the Making»)<sup>7</sup>, у 1995-му вийшла його «Теологія Юргена Мольтманна» («The Theology of Jürgen Moltmann»)<sup>8</sup>. Присвята в останній звучить так: «Юргену Мольтманну, від якого я навчився набагато менше, ніж планував, і набагато більше, ніж уявляв»<sup>9</sup>.

Юрген Мольтманн народився в Гамбурзі 1926 року. У 1936-му приєднався до «Дойчес Юнгфольк» (*Deutsches Jungvolk*), а в чотирнадцять вступив до секції вершників «Гітлер'югенду» (*Hitlerjugend*). На війну Мольтманн потрапив, коли йому було лише шістнадцять. Коли в липні 1943 року Гамбург був майже повністю знищений бомбардувальниками Королівських Повітряних сил Великої Британії (ВПС), Мольтманн служив помічником у військовій авіації («Люфтваффе») в центральній частині міста. Одна з бомб упала поруч і вбила його шкільного друга. В одну з таких ночей Мольтманн, будучи ще не віруючим (у традиційному значенні), звернувся до Господа. Його запитанням було не: «Чому Бог дозволив цьому статися?» («*Warum lässt Gott Leid zu?*»), а «Мій Боже, де Ти?» («*Mein Gott, wo bist du?*»). Після пережитого на війні Мольтманн усе життя намагався відповісти на запитання, яке він не тільки згадує в своїй автобіографії, але й виносить у передмову до її англійського видання: «Чому я живий, а не мертвий, як мій товариш, що поруч зі мною?»<sup>10</sup>.

З 1945 по 1948 рік Мольтманн був військовополоненим у Бельгії та Великій Британії. Саме в полоні він уперше пізнав реальність Бога. Ісус знайшов його в таборі військовополонених Другої світової війни, зазначав Мольтманн, і він вірив разом із псалмоспівцем, що навіть коли ми «лягаємо спати» в Шеолі (обителі мертвих), Бог є (і) там (Пс. 138:8)<sup>11</sup>. Це був досвід Бога як сили надії та Божої присутності під час страждання. Саме ці дві теми й стали потім, у 60-ті та 70-ті роки, основними компонентами теології Мольтманна. Ба більше, його занурення під час і після війни в теми колективного випробування / страждання і почуття провини за німецьку націю спрямували теолога на шлях участі в публічних та політичних диспутах свого часу, зокрема й у питанні щодо спадщини Аушвіца. У книзі «Розп'ятий Бог», пов'язуючи концепцію страждаючого Бога з єврейськими стражданнями, він наведе уривок з книги «Ніч» Елі Візеля (Elie Wiesel), який вижив у цьому концтаборі:

На очах у всього табору есесівці повісили двох єврейських чоловіків і юнака. Чоловіки померли швидко, а передсмертні муки юнака тривали пів години. «Де Бог? Де він?» – запитав хтось позаду мене. У той час, упродовж якого юнак ще висів у зашморгу й мучився, я почув, як той чоловік знову

<sup>7</sup> Richard Bauckham, *Moltmann: Messianic Theology in the Making* (Basingstoke: Marshall Pickering, 1987).

<sup>8</sup> Richard Bauckham, *The Theology of Jürgen Moltmann* (Edinburgh: T&T Clark Ltd, 1995).

<sup>9</sup> “To Jürgen Moltmann from whom I have learned rather less than I think and a lot more than I realize.”

<sup>10</sup> “Warum bin ich am Leben und nicht auch tot wie der Freund neber mir?” (німец.); “Why am I alive, and not dead like other?” (англ.) в Jürgen Moltmann, *A Broad Place. An Autobiography* (Minneapolis: Fortress Press, 2209), ix.; Moltmann. *Weiter Raum*, 29.

<sup>11</sup> «або постелюся в шеолі – ось Ти!» (переклад Огієнка, 1962).

запитав: «Де зараз Бог?». І я почув голос у собі, який відповів: «Де він? Та ось він, тут. Він висить на шибениці...»<sup>12</sup>

Бог, який не страждає, видається біднішим за будь-яку людину. Бог, який не може страждати, – не може і співпереживати. Бог, який є всемогутнім лише у самому собі, не є повноцінним / завершеним буттям, бо не проживає (як людина) досвід безпорадності та безсилля. На противагу цьому, Мольтманн будує теологію навколо надії та розп'ятого й воскреслого Христа, який приносить тим, хто страждає, зцілення та відкуплення, що будуть остаточно реалізовані з есхатонном у кінці часів. Історію людства Мольтманн інтерпретував як тринітарну історію Бога. У доктрині про Трійцю він вбачав прихований персоналізм, який є середнім шляхом між комуністичним колективізмом та індивідуалізмом ліберального капіталізму<sup>13</sup>.

Після закінчення війни Мольтманн повернувся до Німеччини і вивчав богослов'я в Геттінгені під керівництвом реформатського богослова Отто Вебера (Otto Weber). Певний час Мольтманн займався пасторським служінням, а з 1967 по 1994 роки був професором систематичної теології в Тьубінгені, де й написав свою «Теологію надії» (1964), і вона зробила його одним з найвпливовіших сучасних німецьких протестантських теологів як на Заході, так і за його межами. У той період Мольтманн перебував ще під впливом постбартіанської теології «царства Божого». До неї він долучився під час вивчення творів Крістофа Блумхардта (Christoph Blumhardt, 1805–1880) та Дітріха Бонхеффера (Dietrich Bonhoeffer, 1906–1945). Ще студентом у Геттінгені (1948–1952) Мольтманн пережив вплив теології Карла Барта (Karl Barth), але вирішив піти далі (і став постбартіанцем). Залишаючись вдячним Барту, він наслідував вчення своїх вчителів з Геттінгена, а саме: Отто Вебера (Otto Weber), Ернста Вольфа (Ernst Wolf), Ханса Йоахіма Іванда (Hans Joachim Iwand), Герхарда фон Рада (Gerhard von Rad) та Ернста Каземанна (Ernst Käsemann). Вони (але не тільки) познайомили його з есхатологічною перспективою церковної універсальної місії в світлі царства Божого. Певною мірою Мольтманн продовжив традиції своїх попередників – того ж таки Карла Барта, а також Пауля Альтхауза (Paul Althaus) та Рудольфа Бульмана (Rudolf Bultmann), а ще пережив вплив сучасної йому марксистської філософії в обличчі Ернста Блоха (Ernest Bloch, 1885–1977), автора тритомної праці «Принцип надії» («*Das Prinzip Hoffnung*», 1954–1957). Але, на відміну від соціальної утопії Блоха, есхатологія Мольтманна в своїй основі має христологію. Мольтманн відходить від радикалізму попередньої екзистенціальної есхатології, яка намагалася бачити в житті і служінні Христа *вже* реалізацію нового творіння, подію, яка *вже* відбулася. Він розуміє реальність як таку, в якій Бог *усе ще відсутній*. Вона не остаточно. Щось таки має прийти їй на зміну. Іншими словами, майбутня реальність відрізняється від сучасної.

У своїй праці «Теологія надії» Мольтманн зазначає, що Божа обіцянка сто-сується не прийдешнього світу, а нового відтворення цього світу в усій його

<sup>12</sup> Moltmann, *Der gekreuzigte Gott*. 262, взято з Елі Візель, *Ніч. Світанок. День* (Київ: Дух і Літера, 2006), 56.

<sup>13</sup> Jürgen Moltmann, *Trinität und Reich Gottes. Zur Gotteslehre* (München: Kaiser, 1980), 216–217.

матеріальній реальності. Обіцянка воскресіння Христового дана світові, в якому встановлений хрест Христа. Мовиться про есхатологічну трансформацію всієї земної реальності. Християнська есхатологія найкращим чином може бути зрозуміла не в контексті ідеї потойбічного світу, а у «прив'язці» до есхатологічно нового відтворення земного. Християнська надія не є «апокаліптичною терапією», яка залишає Землю в очікуванні на щось інше (краще) – Небо. Християнська есхатологія, пояснюючи цей світ, як «ще не» такий, яким він має бути, не присипляє християнина і не вводить його в летаргію очікування, а підштовхує до трансформації, до участі, вказуючи напрямом до обіцяного Богом. Есхатологія проходить червоною ниткою через усі книги Мольтманна. Вона розуміється не просто як сукупність подій, що мають відбутися в кінці часів, а як фактор, який окреслює всю християнську теологію. Можна навіть сказати, що Мольтманн є одним із перших богословів, який здійснив серйозну спробу викласти теологію в есхатологічній перспективі. Він ставить есхатологію в центр усього свого богослов'я. Мета християнської місії в такому разі – це не просто індивідуальне і персональне, духовне, спасіння, але й утілення надії на справедливість, більш людяні відносини і мир для всього Божого творіння. Саме цим другим розумінням місії Церква нехтувала довгий час і саме задля соціальних перетворень та заради майбутньої надії вона має працювати й служити<sup>14</sup>.

Своїми працями Мольтманн намагається сказати, що теологія надії нерозривно пов'язана з визвольною практикою. Він адаптує відомий вислів Маркса з його «Тез про Феєрбаха» («Thesen über Feuerbach», 1845): «Філософи досі лише пояснювали світ, але справа полягає в тім, щоб змінити його». У Мольтманна це звучить так: «Богослов не ставить собі за мету просто запропонувати іншу інтерпретацію світу, історії та людської природи, але трансформувати їх в очікуванні божественного преображення»<sup>15</sup>. Християнська надія мотивує людей шукати та активізувати ці наявні можливості щодо світу, який перегукується з обіцяним майбутнім. Це позитивна спроба змінити світ в очікуванні есхатологічної трансформації<sup>16</sup>. Основою надії є не утопія та дослідження невідомих варіацій майбутнього, а новий початок і початок нового, тут і зараз, сьогодні: *incipit vita nova* – починається нове життя. Тому архетипний образ надії – це не далеке майбутнє, це – народження життя тут і зараз. Із народженням у світ приходить нове життя. Це привід для надії. З переродженням життя, яке постаріло, знову стає молодим. Це привід для ще більшої надії. А в кінці починається вічне життя. І це – головне підґрунтя для надії<sup>17</sup>.

Сьогодні Мольтманн асоціюється з політичною теологією і «Теологією надії». Колись німецький католицький теолог і священник Йоган Баптист Метц (Johann Baptist Metz; 1928–2019) у своїй книзі «Теологія світу» писав так: «Кожна

<sup>14</sup> Moltmann, *Theologie der Hoffnung*, 11–15.

<sup>15</sup> “Für den Theologen geht es nicht darum, die Welt, die Geschichte und das Menschsein nur anders zu interpretieren, sondern sie in der Erwartung göttlicher Veränderung zu verändern,” Moltmann, *Theologie der Hoffnung*, 74.

<sup>16</sup> Bauckham, *The Theology of Jürgen Moltmann*, 103.

<sup>17</sup> Moltmann, *Weiter Raum. Eine Lebensgeschichte*, 111.

есхатологічна теологія має стати політичною теологією, а також формою соціально критичної теології»<sup>18</sup>. Власне, я теж присвятив політичній теології Мольтманна один з розділів своєї книги «Теологія визволення»<sup>19</sup>. Там я зазначаю, що політична теологія Мольтманна – це: теологія надії, теологія хреста, пневматологія, еклезіологія, доктрина творення, доктрина про Трійцю, есхатологія. Теологія Мольтманна – політична, а його політика – теологічна<sup>20</sup>. Сам Мольтманн у своїй статті, яка вийшла в кембриджській збірці, присвяченій політичній теології, ставить таке питання: як узагалі може існувати така річ як політична теологія, якщо фундаментальна установка сучасного світу щодо політики та релігії полягає в тому, що «релігія є приватною справою»?<sup>21</sup> Але після Аушвіца, зазначає він, християнська віра перестала бути чимось приватним у Німеччині, а сама теологія стала належати сфері публічної дискусії в контексті політичної свободи, соціальної справедливості та майбутнього нашого світу. Мольтманн згадує, що у Південній Африці теологія була засобом виправдання політики расового гноблення, яку проводив уряд апартеїду. У Латинській Америці політична теологія будувалася на визволенні бідних та пригноблених. Політичний рух болю та гніву «Хан»<sup>22</sup> у середовищі пригноблених у Південній Кореї дав поштовх Мінджунг-теології, «теології народу»<sup>23</sup>. Білий расизм США започаткував публічну теологію і надихнув боротьбу за громадянські свободи під керівництвом Мартіна Лютера Кінга. Говорячи про Європу, Мольтманн зазначає, що тут потрібно розрізняти щонайменше чотири різновиди політичної теології, а саме: 1) богословські формулювання старої політичної релігії; 2) сучасний конфлікт між анархізмом та суверенністю, між тероризмом та політикою безпеки; 3) нову політичну теологію християнського опору проти приватизації віри та політичного ідолопоклонства; 4) участь у боротьбі за соціальну справедливість, справедливий мир, цілісність творіння<sup>24</sup>.

Мабуть, найбільшим кар'єрним досягненням Мольтманна було відкриття герменевтичних структур, які співвідносять біблійну віру із сучасним світом. У Божественному Одкровенні він завжди шукав відповідей на запитання, які постають у нашому сьогоденні. Ось те, за що критикують Мольтманна. Передусім – за те, що він акцентує на одних теологічних питаннях, ігноруючи інші. Наприклад, на питанні «майбутнього» в контексті теології надії, не надаючи достатньої уваги тематиці переживання досвіду Бога в теперішньому. Але заради справедливості слід сказати, що до тем, які Мольтманн не порушує в своїй головній книзі, він

<sup>18</sup> “Jede eschatologische Theologie muss zu einer politischen Theologie al seiner gesellschaftskritischen Theologie werden.” Johann Baptist Metz, *Zur Theologie der Welt* (Mainz/München: Matthias-Grünwald-Verlag, 1968), 106.

<sup>19</sup> Анатолій Денисенко, «Теологія надії Юргена Мольтманна», *Теологія визволення* (К.: Дух і Літера, 2019), 58–68.

<sup>20</sup> Там само, 58.

<sup>21</sup> Jürgen Moltmann, “European Political Theology.” 3–22, ed. by Craig Hovey and Elizabeth Phillips, *The Cambridge Companion to Christian Political Theology* (Cambridge: Cambridge University Press, 2015), 3.

<sup>22</sup> хан (亂) – позначення глибоких людських страждань як один з аспектів корейської культури.

<sup>23</sup> Мінджунг (Minjung) – термін, який позначає пригноблених простих людей.

<sup>24</sup> Moltmann, *European Political Theology*, 4.



повертається в наступних працях. Інші критикують його за те, що він зводить есхатологію здебільшого до політичних досягнень людства. Частина критиків аж ніяк не в захваті від таких політичних адаптацій принципів його теології надії, якими є різноманітні теології надії, що мали розвиток, наприклад, у Латинській Америці. Є й ті, кому не зовсім подобається його доктрина про Бога, яка йде в розріз із традиційними доктринами щодо божественного буття в собі (Aseity) та божественної безпристрасності. Критики вважають, що Мольтманн кидає виклик питанню свободи Бога і впадає в «гегелівську» крайність, вважаючи людську історію процесом, у якому Бог реалізує Себе, – і тут справді слід визнати, що Мольтманн не розчиняє Бога в людській історії, але прагне показати реальну взаємодію Бога і світу. А в англосаксонському середовищі богослова піддають критиці за слабкий філософський аналіз і порушення принципів логіки. Однак це і є стилем Мольтманна, яким він вибудовує свою теологію, а саме: більше схилитися до того, що дискусія про переживання Бога не стільки базується на природних аналогіях, скільки стає підсвідомо міфологічною за своєю суттю<sup>25</sup>. Серед його опонентів такі християнські богослови, як Джон Мілбанк (John Milbank) і Арне Расмуссон (Arne Rasmusson), які критикують підхід Мольтманна за те, що він вводить християнську теологію в язичницький «полон», і пропонують натомість створити християнську соціальну теорію, незалежну від світських категорій<sup>26</sup>.

За своє життя Мольтманн написав майже сорок богословських монографій (як на теми соціальної справедливості, так і етики), але на більшість його читачів вплинула не його систематична теологія, а той чи інший її аспект. Читачі його праць могли, гортаючи їх сторінка за сторінкою, раптом зупинитися, сконцентруватися на одному абзаці й вигукнути: «О, так це все змінює!»

Мольтманн підтримав Джеймса Кона (James Cone), коли «чорне богослов'я» в Нью-Йорку починало свій шлях. Коли шість єзуїтів, представників теології визволення в Сальвадорі, були розстріляні військовими прямо в своїх ліжках, один з цих священиків у момент розстрілу читав «Розп'ятого Бога» Мольтманна. Мольтманн був особливо популярним у країнах Східного блоку за залізною завісою, у тому числі у Східній Німеччині до падіння Берлінської стіни. Він десять років викладав у США, в Університеті Еморі в Атланті – як запрошений професор, однак його доміркою завжди був Тюбінген<sup>27</sup>. Мольтманн отримав почесні докторські ступені в низці університетів по всьому світу, серед яких: Університет Дьюка (1973), Лювенський університет у Бельгії (1995), Яський університет ім. А. Й. Кузи в Румунії (1996), Християнський університет Чун Юань у Тайвані (2002), Нікарагуанський євангельський університет (2002) та Університет Преторії в Південній Африці (2017). Він був одружений з Елізабет Мольтманн-Вендель (Elisabeth Moltmann-Wendel),

<sup>25</sup> Richard Bauckman, "Jürgen Moltmann," 209–224, ed. by David F. Ford, *The Modern Theologians. An Introduction to Christian Theology of The Twentieth Century. Second Edition* (Oxford: Blackwell Publishing, 2003), 222–223.

<sup>26</sup> Scott Paeth, "Jürgen Moltmann's Public Theology," 215–234. *Political Theology Volume 6, 2005, Issue 2.*

<sup>27</sup> Один з найкращих відгуків від його «закордонного» докторанта можна знайти тут: Paul Zahl, "The Generous Genius of Jürgen Moltmann," *Christianity Today* (June 10, 2024 [online]).

яка навчалася разом з ним і потім теж стала видатною теологинєю. У своїх працях вона здебільшого порушувала теми феміністичної теології. Вони одружилися в 1952 році і мали чотирьох доньок. Дружина Мольтманна померла в 2016-му, а Мольтманн відійшов у вічність у Тюбінгені 3 червня 2024-го, у віці 98 років. Як написала одна колишня студентка Мольтманна: «Спочивайте з миром, докторе Мольтманне, а ще краще – живіть у повноті вічної радості»<sup>28</sup>.

На жаль, у такому короткому есеї неможливо охопити всі теми, які опрацював Мольтманн у своїй систематичній теології. А це, повторюся, не тільки есхатологія та політична теологія, а й теодицея, еклезиологія, доктрина про Бога, доктрина творення, христологія, пневматологія тощо. Тим паче, неможливо розглянути детально його насичену біографію, а також ту критику, яка переслідувала богослова впродовж усього його академічного життя. Можна лише порадити звернутися до його творів та автобіографії. Прикро, але наразі ані перше, ані друге не перекладено українською, тож Мольтманна потрібно читати або в німецькому оригіналі, або в перекладах на інші мови. І останнє. За Мольтманном, у центрі християнства перебуває образ страждання – розп'яття Христа. Якщо Мольтманн ставив запитання про те, що цей образ має спільного з питанням «де був Бог під час Аушвіца?», то в сучасних українських реаліях ми можемо (маємо) поставити подібне запитання: «Де був Бог під час Бучі, Маріуполя, Ізюма?»

## Список літератури

- Денисенко Анатолій. «Теологія надії Юргена Мольтманна». *Теологія визволення*. К.: Дух і Літера, 2019.
- Denysenko Anatoliï. “Teolohiiâ nadii Iŭrhena Mol'tmanna”. *Teolohiiâ vyzvolenniâ*. К.: Dukh i Litera, 2019. [in Ukrainian].
- Денисенко Анатолій. «Почему новые книги об Иисусе все еще актуальны в наше время: десять вопросов к Ричарду Бокэму» 118–123. *Страницы*. 17.1. М.: ББИ, 2013.
- Denisenko Anatoliï. “Pochemu novye knigi ob Iisuse vse eshche aktual'ny v nashe vremiâ: desiât' voprosov k Richardu Bokëmu,” 118–123. *Stranitsy*. 17.1. М.: BBI, 2013. [in Russian].
- Візель Елі. *Ніч. Світанок. День*. Київ: Дух і Літера, 2006.
- Vizel' Eli. *Nich. Svitanok. Den' [The Night Trilogy: Night, Dawn, Day]*. Kyiv: Dukh i Litera, 2006. [in Ukrainian].
- Metz Johann Baptist. *Zur Theologie der Welt*. Mainz/München: Matthias-Grünwald-Verlag, 1968.

<sup>28</sup> Janna Gonwa, “The Fullness of Life: Remembering Jürgen Moltmann,” *The University of Chicago Divinity School* (June 7, 2024 [online]).



- Moltmann Jürgen. *Der gekreuzigte Gott. Das Kreuz Christi als Grund und Kritik christlicher Theologie*. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 2002. (Erstausgabe 1972).
- Moltmann Jürgen. *Kirche in der Kraft des Geistes. Ein Beitrag zur messianischen Ekklesiologie*. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 2010. (Erstausgabe 1975).
- Moltmann Jürgen. *Theologie der Hoffnung. Untersuchungen zur Begründung und zu den Konsequenzen einer christlichen Eschatologie*. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 2005. (Erstausgabe 1964).
- Moltmann Jürgen. *Trinität und Reich Gottes. Zur Gotteslehre*. München: Kaiser, 1980.
- Moltmann Jürgen. *Weiter Raum. Eine Lebensgeschichte*. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 2006.
- Baukham Richard. *Moltmann: Messianic Theology in the Making*. Basingstoke: Marshall Pickering, 1987.
- Baukham Richard. *The Theology of Jürgen Moltmann*. Edinburgh: T&T Clark Ltd, 1995.
- Baukham Richard. "Jürgen Moltmann," 209–224. Ed. by Ford David F. *The Modern Theologians. An Introduction to Christian Theology of The Twentieth Century. Second Edition*. Oxford: Blackwell Publishing, 2003.
- Gonwa Janna. "The Fullness of Life: Remembering Jürgen Moltmann." The University of Chicago Divinity School. June 7, 2024 [online].
- Moltmann Jürgen. *A Broad Place. An Autobiography*. Minneapolis: Fortress Press, 2009.
- Moltmann Jürgen. "European Political Theology," 3–22. Craig Hovey; Elizabeth Phillips (eds.) *The Cambridge Companion to Christian Political Theology*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
- Paeth Scott. "Jürgen Moltmann's Public Theology," 215–234. *Political Theology Volume 6, 2005, Issue 2*.
- Zahl Paul. "The Generous Genius of Jürgen Moltmann." *Christianity Today*. June 10, 2024 [online].

## Jürgen Moltmann. In Memoriam

Anatoliy DENYSENKO

Eastern European Institute of Theology, Lviv, Ukraine

ORCID: 0000-0002-7166-9401

Abstract: It is no exaggeration to say that the German Reformed theologian Jürgen Moltmann is one of the most important Christian theologians of the second half of the XX century. His life

experience, his defining book *The Theology of Hope* (1967), and his ecumenical ministry extended his influence not only beyond Protestant circles but also beyond Christianity as such. Political theology, liberation theologies, the social gospel, and the struggle for justice have all been shaped in one way or another by Moltmann's theological thoughts. His concept of the "Crucified God" remains one of the main Christological themes in the study of systematic theology. Contemporary Christian thinkers owe Moltmann at least for the fact that because of his efforts, theology went beyond the academic classroom, found its embodiment in various resistance movements, and became public. Jürgen Moltmann lived a long life, did much for the development of Christian theology, and left behind a rich legacy of writings, teachings, and students. Today, perhaps, there is not a single area on the list of doctrines in which his name is not mentioned in one way or another.

Keywords: hope, eschatology, cross, resurrection, crucified God, political theology, social justice, Protestant theology.

Надійшла до редакції / Received 24.11.2024

Прийнята до публікації / Accepted 03.12.2024